ΤΑ ΝΕΑ
Βιβλιοδρόμιο

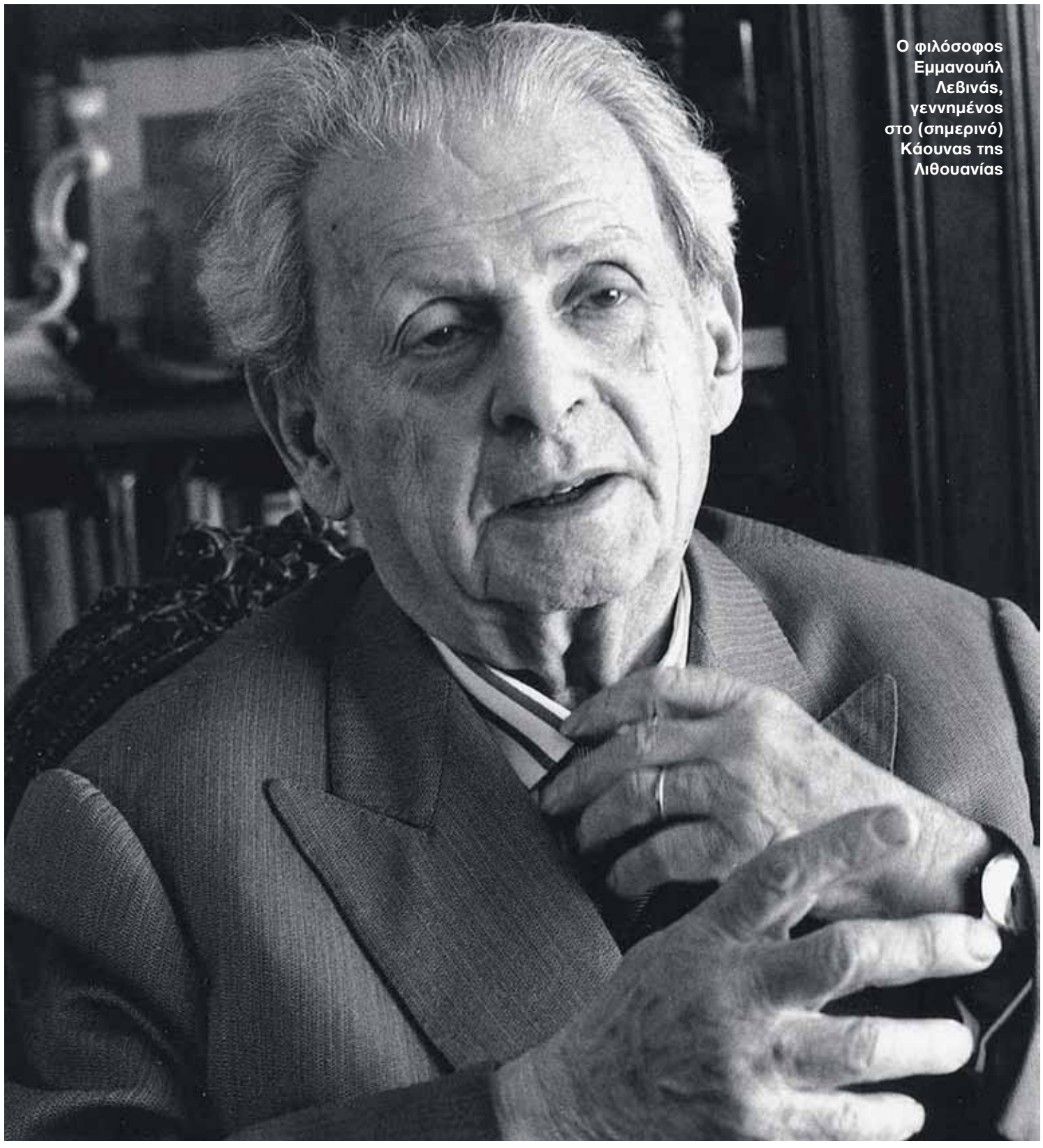

Ο φιλόσοφος Εμμανουήλ Λεβινάς, γεννημένος στο (σημερινό) Κάουνας της Λιθουανίας

Η εισαγωγή που δίδαξε η Κορίν Πελλυσόν στο έργο του κορυφαίου φιλοσόφου σε ένα σεμινάριο που το παρακολούθησαν κυρίως γιατροί, ψυχολόγοι και νοσηλευτές, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Ουμανισμός και Ιατρική» του Πανεπιστημίου Gustave-Eiffel

ΓΡΑΦΕΙ Ο **ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ**

Εμμανουήλ Λεβινάς

Ο Αλλος, ο Θεός και η ατομική συνείδηση

Αυτές τις μέρες του άδικου και ιμπεριαλιστικού πολέμου της Ρωσίας στην Ουκρανία δεν είναι ίσως παράκαιρο να ξανασκεφτούμε τον Εμμανουήλ Λεβινάς, που στοχάστηκε τον πόλεμο ως την πιο ακραία δοκιμασία της ηθικής και που, αντίθετα από τη στάση της ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία κάνει λειτουργίες με τους φονιάδες στρατηγούς του Πούτιν και ευλογεί τα όπλα, έγραφε, πιστός στο πνεύμα της Βίβλου, «ότι ο Θεός δεν δέχεται θυσίες από χέρια που έχουν χύσει αίμα».

Η Κορίν Πελλυσόν μας προσφέρει ένα βιβλίο ευανάγνωστο που εκλαϊκεύει χωρίς να αλλοιώνει τη σκέψη του Λεβινάς (1). Επιπλέον, και αυτό είναι το μείζον, η Πελλυσόν δεν θέλει απλώς να ξαναπεί αυτά που έχει γράψει ο μεγάλος φιλόσοφος, αλλά οδηγεί τη σκέψη του σε πεδία που αυτός δεν εξερεύνησε ρητά, όπως, επί παραδείγματι, η κλασική πολιτική φιλοσοφία, η πολιτική οικολογία, τα δικαιώματα ή τα ζώα. Η ανάγνωση της Πελλυσόν θέτει, με αυτή την έννοια, νέα ερωτήματα στη σκέψη του ίδιου του Λεβινάς.

> **Η Πελλυσόν οδηγεί τη σκέψη του Λεβινάς σε πεδία που αυτός δεν εξερεύνησε ρητά, όπως, επί παραδείγματι, η κλασική πολιτική φιλοσοφία, η πολιτική οικολογία, τα δικαιώματα ή τα ζώα. Η ανάγνωσή της θέτει, με αυτή την έννοια, νέα ερωτήματα στη σκέψη του**

Ισως σε αυτό να συμβάλλει και το γεγονός ότι στην αρχική του μορφή το βιβλίο ήταν μια σειρά διαλέξεων που έδωσε η συγγραφέας από τον Νοέμβριο του 2018 ώς τον Ιανουάριο του 2019 στο Παρίσι ενώπιον ενός κοινού αποτελούμενο από, μεταξύ άλλων, γηριάτρους, ογκολόγους, γιατρούς ανακουφιστικής φροντίδας, αναισθησιολόγους και αναζωογονητές, παιδιάτρους, ψυχίατρους, νοσηλευτές, νοσηλεύτριες και άλλα στελέχη του δημόσιου συστήματος υγείας. Ο αναγνώστης πρέπει να έχει λοιπόν συνείδηση του μη ακαδημαϊκού και αντισυμβατικού χαρακτήρα των διαλέξεων αυτών της Πελλυσόν.

→ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

➜ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

Αξιοπρέπεια και υπόληψη ή τι έχουν να μάθουν οι γιατροί στους πολιτικούς;

Ορμώμενη έτσι από τη νοσοκομειακή και κλινική εμπειρία, η Πελυσσόν υποστηρίζει ότι «η αξιοπρέπεια του άλλου δεν είναι σχετική με τη δική μου οπτική γωνία, όμως εγώ την εγγυώμαι» (114). Δηλαδή, κάθε πράξη φροντίδας του ασθενούς από τους νοσοκόμους και τους γιατρούς είναι ταυτόχρονα μια αναγκαία πράξη σεβασμού και υπόληψης του προσώπου του. Η ηθική απαίτηση, πολλαπλώς σήμερα διατυπωμένη, να μπαίνουν οι γιατροί σε διάλογο με τους ασθενείς και να τους ακούν αντί να τους επιβάλλουν τη σιωπή την οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λεβινασιανή «ηθική ασυμμετρία» δεν είναι μια θεωρητική σύλληψη, αλλά συνάδει με τα βιώματα των γιατρών και των νοσοκόμων. Ο Λεβινάς προσφέρει ηθικά εφόδια και πόρους για την αντιμετώπιση της αρρώστιας και του πόνου, παρέχει ηθικές έννοιες πολύτιμες για τους γιατρούς και τους νοσοκόμους μας! Δεν υπάρχει ίσως μεγαλύτερος έπαινος για τη σκέψη του:

«η έννοια του προσώπου, το πώς η ευθύνη ορίζει το νόημα της σχέσης με τον άλλο και την εαυτότητα στο έργο του Λεβινάς, καθώς και η ιδέα ότι η ασυμμετρία είναι όρος ύπαρξης της ηθικής συνηχούν με τα βιώματα των υγειονομικών» (115).

Για την τρωτότητα και την αδελφότητα

Η ηθική δεν ορίζεται λοιπόν από ένα σύστημα απρόσωπων κανόνων και καθολικών αρχών, δεν είναι πρωταρχικά μια κανονιστική μάθηση σχετική με την κατανόηση του τι είναι καλό και τι κακό: είναι, αντίθετα, λέει ωραία η Πελλυσόν, «η πράξη διά της οποίας κάμνω τόπο στους άλλους μέσα στην ύπαρξή μου» (121). Ας προσθέσουμε σε αυτά που έχουν ειπωθεί ώς εδώ ότι η πιο θεμελιώδης πτυχή της σκέψης του Λεβινάς την οποία αναδεικνύει η Πελλυσόν είναι η τρωτότητα. Η συνείδηση της τρωτότητάς μας είναι ασφαλώς ένας περιορισμός στην τυφλή λογική της αυτοσυντήρησης και της δύναμης.

Ο λεβινασιανός περιορισμός αυτός των δικαιωμάτων της αυτοσυντήρησης ανοίγει νέους ορίζοντες για την πολιτική φιλοσοφία η οποία, είναι καιρός, να λάβει υπόψη της τους αρρώστους, τους φτωχούς και τους πρόσφυγες: σημαίνει την προτεραιότητα της αδελφότητας έναντι της ελευθερίας. Μόνο ένας τρωτός άνθρωπος μπορεί να είναι υπεύθυνος για έναν άλλο τρωτό. Σε μια συνομιλία του για την αρρώστια και το νόημά της, ο Σταύρος Ζουμπουλάκης προσδιορίζει το ίδιο το ανθρώπινο σώμα ως έδρα της τρωτότητας:

Εδρα της ευθραυστότητας και της τρωτότητας του ανθρώπου είναι το σώμα. Το σώμα μας είναι τρωτό, πάσχει και πονάει, πολύ συχνά πονάει αβάσταχτα. Το ίδιο και η ψυχή μας. Η ευπάθεια αυτή και η ευθραυστότητα είναι πηγή πόνου και δυστυχίας: από εκεί πηγάζουν τα βάσανά μας. Την ίδια στιγμή όμως αποτελεί και το θεμέλιο της ανθρώπινης αλληλεγγύης, του ελέους, της αγάπης **(2).**

Από την ευθύνη για τον άλλο στην ευθύνη για τον κόσμο

Για την Πελλυσόν, η ηθική «συναρθρώνεται με ένα επίπεδο που μπορεί να αποκαλείται πνευματικό», ακριβώς «γιατί περιλαμβάνει το ζήτημα του ασύμμετρου» (323). Το ζήτημα δεν είναι θεωρητικό, για να λεπτολογούν οι θεολόγοι και να ερίζουν οι φιλόσοφοι, αλλά ζωτικής σημασίας για το μέλλον των δημοκρατικών κοινωνιών και για το ίδιο το μέλλον της ανθρωπότητας. Ο παραδοσιακός ορθολογισμός σήμερα δεν αρκεί: «απαιτείται ένας ριζικός εμπλουτισμός του διαφωτιστικού ορθολογισμού: η φιλοσοφική ορθολογικότητα πρέπει να ασκείται και σε ό,τι εκφεύγει του ορθού λόγου και κείται εντεύθεν του ορθολογικού» (324). Το άνοιγμα στους άλλους και στον κοινό κόσμο δεν μπορεί όμως να επιτευχθεί ούτε μόνο με την ηθική του απρόσωπου Λόγου αλλά ούτε και μόνο με την αριστοτελική φρόνηση και διαβούλευση. Για αυτό απαιτείται, κατά την Πελλυσόν, «κάτι παραπάνω από τη δικαιοσύνη, μέσα στη δικαιοσύνη» (280). Στο σημείο αυτό η Πελλυσόν ασκεί κριτική στον ίδιο τον Λεβινάς, υποστηρίζοντας ότι ο τρόπος με τον οποίο χωρίζει – στο *Ολότητα και άπειρο* – τη ζωή στον κόσμο των τροφών από την ηθική και τη δικαιοσύνη είναι προβληματικός: «Η χρήση μας των τροφών είναι ευθέως ηθική. Οταν τρώω είμαι πάντα σε επαφή με τους άλλους, ακόμη και αν δεν κάθεται κανείς στο τραπέζι μου» (163). Η Πελλυσόν μας καλεί έτσι να προεκτείνουμε τη διδασκαλία του Λεβινάς και να τοποθετήσουμε την οικολογία και την υπόθεση των ζώων στο επίκεντρο της ηθικής και της πολιτικής, θεσπίζοντας ως καθήκοντα της πολιτείας:

«τη μέριμνα για τις μελλοντικές γενιές, την προστασία της βιόσφαιρας και τον συνυπολογισμό των συμφερόντων των ζώων» (130).

Τα δικαιώματα του ανθρώπου και ο Θεός

Ποιο είναι το θεμέλιο των ανθρώπινων δικαιωμάτων; Αντί άλλης απάντησης στην κραυγή του Θεού που τον ρωτά «πού είναι ο αδελφός σου, ο Αβελ;», ο Κάιν αντερωτά «Δεν ξέρω. Μήπως φύλακας του αδερφού μου είμαι εγώ;» (*Γεν.* 4:9). Η Πελλυσόν υπογραμμίζει ότι στον λεβινασιανό «ανθρωπισμό του άλλου ανθρώπου» ο βαθύτερος λόγος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η υπερβατικότητα του άλλου, δηλονότι:

«το ίχνος του Θεού στον άνθρωπο» (280).

Αυτή η «εξωεδαφικότητα» των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι ένας άλλος όρος για να εκφραστεί η καθολική τους αξία και σημασία. Η διαφορά της φιλοσοφίας του Λεβινάς – διαφορά μείζων – από άλλες θεωρίες των δικαιωμάτων είναι ακριβώς η θεμελίωσή τους στον Θεό της Βίβλου, στον κοινό Πατέρα που εγγυάται την αδελφότητα των ανθρώπων. Σωστά η Πελλυσόν επισημαίνει ότι η λεβινασιανή αυτή αναφορά των δικαιωμάτων στη βιβλική πνευματικότητα δεν τα απομακρύνει μόνο από τις αντιλήψεις που τα αντιλαμβάνονται ως ανυπόστατα – όπως αυτή του Παναγιώτη Κονδύλη – ή ως εργαλεία επιβολής των ισχυρών κρατών, αλλά ταυτόχρονα απαντά και στις κριτικές που απευθύνουν εναντίον τους όσοι, επί παραδείγματι, τα ενοχοποιούν για τον σύγχρονο ατομικισμό ή και την αδιαφορία προς τα άλλα είδη (282).

Οτι το δικαίωμα του άλλου είναι ιερό και άνευ όρων αποκτά ένα βαθύτερο νόημα που υπερβαίνει το νομικό πεδίο και δίνει έμφαση στη σύνδεση που υπάρχει, κατά τον Λεβινάς, μεταξύ του ηθικού και του πνευματικού στοιχείου, μεταξύ της σχέσης προς [τον] άλλο και της κλήσης του Θεού (283).

(1). Ο τόπος δεν είναι κατάλληλος εδώ για μια συνολική αποτίμηση της μεταφραστικής προσπάθειας του Γιώργου Φαράκλα που πέτυχε να αποδώσει σε ζωντανά ελληνικά τη φιλοσοφική γλώσσα της Πελλυσόν. Ας μας επιτραπεί, ωστόσο, να σημειώσουμε ακροθιγώς τρεις αντιρρήσεις μας: (1) αν η φράση του τίτλου του δεύτερου μεγάλου βιβλίου του Λεβινάς, *Autrement qu'être* [*ou au-delà de l'essence*], αποδοθεί ως *Αλλιώς από ον*, αντί του ορθότερου, *Αλλως του είναι*, τότε είναι σαφές ότι δεν αποτυπώνεται στον τίτλο αυτό η πολεμική του Λεβινάς εναντίον του Χάιντεγκερ, (2) η απόδοση του à-Dieu ως «τῷ Θεῷ», αντί του «εις Θεόν» ή «προς Θεόν», χάνει τη δυναμική έννοια της κατεύθυνσης που εμπεριέχεται στην πρόθεση «*à*» [*εις* ή *προς*] και, τέλος, (3) η λέξη «hauteur» δεν σημαίνει το «ανάστημα», αλλά, όπως τη μεταφράζει ο Κωστής Παπαγιώργης, το «ύψος» του άλλου ανθρώπου: «ο Αλλος άνθρωπος δεν είναι η ενσάρκωση του Θεού, αλλά ακριβώς μέσω του προσώπου του όπου απενσαρκώνεται, είναι η εκδήλωση του ύψους όπου αποκαλύπτεται ο Θεός» (*Ολότητα και άπειρο*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987, σ. 90).

(2). *Σταύρος Ζουμπουλάκης, Εντεκα συναντήσεις, Συζητώντας με τον Στρατή Μπουρνάζο, Πόλις Αθήνα 2020, σ. 106-107.*

Ο Μιχάλης Πάγκαλος είναι διδάσκων στο Τμήμα Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ και διευθυντής του τετραμηνιαίου περιοδικού «Ανθρωπος» (εκδ. Αρμός)

ALIUS KOROLIOVAS

Η συγγραφέας Κορίν Πελλυσόν

Κορίν Πελλυσόν
ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΝΟΗΣΟΥΜΕ ΤΟΝ ΛΕΒΙΝΑΣ

Μτφ. Γιώργος Φαράκλας, Πόλις, σελ. 352
Τιμή 20 ευρώ

Το άνοιγμα στους άλλους και στον κοινό κόσμο δεν μπορεί να επιτευχθεί ούτε μόνο με την ηθική του απρόσωπου Λόγου αλλά ούτε και μόνο με την αριστοτελική φρόνηση και διαβούλευση. Για αυτό απαιτείται, κατά την Πελλυσόν, «κάτι παραπάνω από τη δικαιοσύνη, μέσα στη δικαιοσύνη»

Βιβλιοδρόμιο
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΥΛΓΕΡΙΔΗΣ

Το ερευνητικό Κέντρο για το έργο του Λεβινάς στο Κάουνας της Λιθουανίας

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΛΕΒΙΝΑΣ

Σταθμοί μιας ζωής

- Γεννήθηκε στο Κόβνο της Λιθουανίας (σημερινό Κάουνας, Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 2022) στις 12 Ιανουαρίου 1906 σε οικογένεια Εβραίων (Λίτβακ). Αργότερα προσάρμοσε το όνομά του στη γαλλική γλώσσα.
- Εξαιτίας του Α' Παγκόσμιου Πολέμου η οικογένεια μετακόμισε στο Χάρκοβο της Ουκρανίας το 1916. Εκεί ο Λεβινάς έζησε τη Ρωσική Επανάσταση του 1917.
- Ξεκίνησε φιλοσοφικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου το 1924, όπου άρχισε η ισόβια φιλία του με τον Γάλλο φιλόσοφο Μωρίς Μπλανσό.
- Το 1928 πήγε στο Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ, όπου έμεινε δύο εξάμηνα σπουδάζοντας φαινομενολογία υπό τον Εντμουντ Χούσερλ. Εκεί συνάντησε και τον Μάρτιν Χάιντεγκερ.
- Απέκτησε τη γαλλική υπηκοότητα το 1931. Κατά τη γερμανική εισβολή το 1940, η στρατιωτική μονάδα του γρήγορα περικυκλώθηκε και παραδόθηκε. Ο Λεβινάς πέρασε όλο το υπόλοιπο του πολέμου ως αιχμάλωτος σε ένα στρατόπεδο κοντά στο Αννόβερο.
- Το πρώτο δοκίμιο, το *Ολότητα και άπειρο* (1961), γράφτηκε ως διατριβή επί υφηγεσία. Το έργο του επικεντρώνεται στην «ηθική του Αλλου» ή, με τις λέξεις του Λεβινάς, στην «ηθική ως πρώτη φιλοσοφία».
- Πέθανε στις 25 Δεκεμβρίου 1995 στο Κλισί

Η εβραϊκή γιορτή της Σουκά

Η «μυροβόλος καλύβα»

Η Πελλυσόν αφιερώνει αρκετές σελίδες στον σχολιασμό ενός αληθινά συγκλονιστικού κειμένου του Λεβινάς, του «Χωρίς όνομα» [Sans nom] (1), που είναι αφιερωμένο στην εβραϊκή γιορτή της Σουκά, της «μυροβόλου καλύβας»:
«Τελειώνοντας το τέλος του Γιομ Κιππούρ και με σκοπό να κλείσουν αυτή τη στιγμή σοβαρότητας, οι πιστοί Εβραίοι κατασκευάζουν μέσα στον κήπο ή πάνω στο μπαλκόνι τους μια καλύβα με κλαδιά και τη γεμίζουν με φυτά και αρωματικούς καρπούς. Αυτή η γιορτή δοξάζει χαρμόσυνα τη θεϊκή βοήθεια προς τα παιδιά του Ισραήλ κατά την Εξοδο» [289].
Το νόημα της Σουκά είναι, σύμφωνα με την Πελλυσόν, ότι «κατά τον Λεβινάς, η ηθική συνίσταται κυρίως στην ικανότητα του υποκειμένου να στεγάζει, μέσα στη συνείδησή του, όλη την ανθρωπινότητα του ανθρώπου (291)».
Ατομικότητα και πρόσωπο δεν είναι, για τον Λεβινάς, αντιφερόμενες αλλά συμπληρωματικές έννοιες.
Η «εβραϊκή συνθήκη» χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον Λεβινάς, από το γεγονός ότι, παρ' όλο που η ατομική συνείδηση ζει σε κατάσταση εξορίας μέσα στον κόσμο – κάτι που απηχεί και τη σύγκρουση αξιών του Ευαγγελίου ανάμεσα στον Θεό και τον κόσμο –, η συνείδηση αυτή ενσαρκώνει «την ανθρωπινότητα στο χείλος της ηθικής χωρίς θεσμό». Το ερώτημα που μας θέτει ο Λεβινάς είναι τρομακτικό: πού είναι οι δίκαιοι και ποιος εγγυάται την ανθρωπιά του ανθρώπου στους δύσκολους καιρούς, στους καιρούς ακριβώς που η ανθρωπιά και η ηθική κλυδωνίζονται, ο Θεός «αποσύρεται», και όπου, όπως στην περίοδο της ναζιστικής βαρβαρότητας, στους δρόμους θρασομανάει το μίσος και η ωμή δύναμη; (:)
Ποιος θα εκφράσει τη μοναξιά των θυμάτων που πέθαιναν σε έναν κόσμο τον οποίο έθεταν υπό αμφισβήτηση οι χιτλερικοί θρίαμβοι, όπου το Κακό δεν είχε καν ανάγκη από ψέματα, τόσο βέβαιο που ήταν για την αριστεία του; Ποιος θα εκφράσει τη μοναξιά εκείνων που πέθαιναν, όπως νόμιζαν, μαζί με τη Δικαιοσύνη, τον καιρό που οι επισφαλείς κρίσεις περί καλού και κακού εύρισκαν κάποιο κριτήριο μονάχα στις πτυχές της υποκειμενικής συνείδησης, όπου κανένα σημείο του αγαθού δεν ερχόταν απ' έξω; [...] Στις κρίσιμες ώρες όταν τόσες αξίες αποκαλύπτονται παρωχημένες, όλη η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνίσταται στο να πιστεύουμε ότι θα επιστρέψουν [...] [στο] να μην προσχωρούμε, ζώντας την τραγική κατάσταση, στις αρρενωπές αρετές του θανάτου και του απέλπιδος φόνου» (289) [2].

Αυτός είναι ο κίνδυνος από τον οποίο, σύμφωνα με τον Λεβινάς, εξαρτάται η «τιμή του ανθρώπου», δηλαδή το κατά πόσον ο καθένας από μας, στις δύσκολες ώρες της ηθικής δοκιμασίας, τιμά ή αμαυρώνει την ανθρώπινη ιδιότητα. Η ιδέα της «μυροβόλου καλύβας» δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από την εύθραυστη και αδύναμη ατομική συνείδηση, από το να πιστεύεις και να ελπίζεις μέσα σου στην καλοσύνη του Καλού και να αγαπάς μέχρι θυσίας τους άλλους, χωρίς να αντλείς από αυτή σου την πίστη κανένα προνόμιο και καμία αγέρωχη βεβαιότητα για το «τέλος της ιστορίας». Ο Θεός της Βίβλου είναι ένας Θεός που απευθύνεται μοναδικά στην ηθική συνείδηση του ανθρώπου τον οποίο καλεί, και ο άνθρωπος που απαντά σε αυτήν την ατομική κλήση λέει το «ιδού εγώ», «ιδού εγώ για τους άλλους». Η θρησκεία ως ηθική προηγείται του θεσμού και της τελετουργίας και τους προσφέρει το νόημά τους, διαφορετικά εκπίπτει σε δεισιδαιμονία.
Στο σημείο αυτό είναι φανερή η υπεροχή της ιδέας της υπερβατικότητας του Θεού του Λεβινάς, σε σχέση με την ιδέα της «υπερκαταβατικότητας» [transdescendance] της Πελλυσόν, που σημαίνει κυρίως μια «κατάβαση στα βάθη του εγώ και της φύσης», «μια εμβάθυνση του εαυτού μας μέσα από τη διερεύνηση του αισθάνεσθαι» (322, 323). Η Πελλυσόν παραμένει έτσι στον στενό ορίζοντα της φαινομενολογικής εμπειρίας. Η ιδέα της υπερβατικότητας του Θεού και του προσώπου του άλλου επιτρέπουν, αντίθετα, στον Λεβινάς να τοποθετήσει την ηθική πάνω από την ιστορία, δηλαδή να θέσει με τον δικό του τρόπο – διαφορετικό από εκείνον του Χανς Γιόνας – το ερώτημα του Θεού μετά το Αουσβιτς. Οι βιβλικές διηγήσεις σκέφτονται περισσότερο από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Η Βίβλος και όχι η φιλοσοφία θέτει τα πιο ριζικά ερωτήματα στο ανθρώπινο πνεύμα – το ζήτημα του Θεού μετά το Αουσβιτς είναι ένα κατεξοχήν βιβλικό ερώτημα. Η ηθική είναι η πρώτη φιλοσοφία.
Το γεγονός ότι η μόνη ηθική απόκριση στην κλήση του Θεού μπορεί να είναι μόνο μια πράξη αγάπης και θυσίας για τον άλλο είναι ένας άλλος τρόπος να ειπωθεί ότι για τον Λεβινάς ισχύει πάντοτε ότι:
«ο Θεός του εδαφίου, παρά τις ανθρωπομορφικές μεταφορές του [βιβλικού] κειμένου, μπορεί να παραμείνει μέτρο του Πνεύματος για τους φιλοσόφους» (3)

(1) Στο Emmanuel Lévinas, *Noms propres*, Livre de Poche 1987 [1976].
(2) Τροποποιώ ελαφρά τη μετάφραση
(3) Εμμανουήλ Λεβινάς, *Ηθική και άπειρο*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Ινδικτος, 2007, σ. 11.